

5. Столин В.В. Самоосознание личности / В.В. Столин. – М. : МГУ, 1983. – 284 с.
6. Фрейд А. Психология „Я” и защитные механизмы / А. Фрейд. – М., 1993. – 141 с.

УДК: 159.922.761 + 376.2

ФОРМУВАННЯ ПРОГНОЗУ В МОВЛЕННЄВІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ДІТЕЙ З ЦЕРЕБРАЛЬНИМ ПАРАЛІЧЕМ

Романенко О. В.

кандидат психологічних наук,
старший науковий співробітник
Навчально-науковий інститут права та психології
Національної академії внутрішніх справ

Стаття присвячена вивченню особливостей прогнозу в мовленнєвій діяльності дітей з церебральним паралічем. Визначаються специфічні особливості психічного розвитку хворих дітей, що впливають на антиципаційні здібності. Результати дослідження спонукають до пошуку шляхів психокорекції через застосування прогностичних програм.

Статья посвящена изучению особенностей прогноза в речевой деятельности детей с церебральным параличом. Определены специфические особенности психического развития детей, которые влияют на способности к антиципации. Результаты исследования побуждают к поиску путей психокоррекции через использование специальных прогностических программ.

The article is devoted to the exploring of prediction in verbal behavior of the children with cerebral palsy. The specific ways of anticipation creating are revealed. The article is also dedicated to a correctional influence which is directed on the anticipation forming.

Ключові слова: діти з церебральним паралічем, мовленнєва діяльність, антиципація, психокорекція.

Ключевые слова: дети с церебральным параличом, речевая деятельность, антиципация, психокоррекция.

Key word: children with cerebral palsy, verbal behavior, anticipation, correctional influence.

Стимулювання пізнавальної активності дітей з церебральним паралічем не втрачає актуальності в дефектологічній науці з огляду на низку органічно обумовлених порушень у структурі їх психічного розвитку, що важко піддаються корекційним впливам. Це обумовлює пошук компенсаторних механізмів, які б відігравали роль системоутворюючого фактору та передбачали опору на них при складанні психокорекційних програм.

У якості такого механізму ми розглядаємо здатність до прогнозування (антиципації), яка забезпечує готовність людини до сприйняття, швидкості й точності обробки інформації. Ця здатність значною мірою обумовлює научуваність дитини, окреслюючи її „зону найближчого розвитку” за Л.С.Виготським, а також виступає інтегративним показником психічної активності.

Антиципація входить в структуру будь-якої пізнавальної діяльності, пов'язана з потребово-мотиваційними та смисловими характеристиками особистості та виявляється на різних рівнях психічного відображення: сенсорно-перцептивному, уявлень, мовленнєво-мислительному. Це специфічний когнітивно-регулятивний процес, який завжди базується на аналізі й синтезі минулого досвіду, постійному зіставленні з ним поточних подій, на вибіркового здобуванні інформації з пам'яті.

Аналіз різних рівнів антиципації дозволив зробити вченим головний висновок щодо системності та ієрархічного принципу механізмів антиципації в психічній діяльності; будь-яка дія супроводжується не ізольованим залученням в ній якогось з рівнів, а їх необхідним взаємозв'язком. Тому визначення рівня антиципації передбачає перш за все провідний рівень інтегративних процесів, які лежать в основі конкретної дії та націлені на виконання певного результату [2].

Мовленнєво-мислительний рівень антиципації належить до найскладніших, вищих рівнів антиципації. Його розвиток у онтогенезі передбачає подальше ускладнення інтеграції психічних процесів та появу якісно нових антиципаційних форм. На основі узагальнення та класифікації ситуацій, із залученням семантичного фактору, при використанні зовнішнього та внутрішнього мовлення, формулюються гіпотези та відповідно плануються певні дії. Крім того, в процесі соціальної взаємодії на цьому рівні антиципації найбільш повно виявляється комунікативна функція психіки, що полягає в готовності, плануванні, передбачуваності процесів спілкування [1].

Становлення здатності до прогнозування на мовленнєво-мислительному рівні найбільш інтенсивно відбувається у дошкільному віці (П.П.Блонський, Ф.А.Мошер, М.М.Поддьяков, Л.О.Регуш, Д.Ф.Хорнсбі та ін.).

Передумовою для формування прогнозу в мовленні являється досвід спілкування дитини з дорослими. Протягом усього дошкільного періоду провідні види діяльності дитини та організоване спілкування являються головними факторами у розвитку прогностичних здібностей.

Визначають певні особливості цієї здатності:

1. Передбачення про майбутнє дошкільники будують на повторюваності. Для них ще не доступно виділення усіх можливих фактів, умов, причин, які впливають на певне явище, та обґрунтований вибір альтернатив із усієї їх сукупності. Тому при побудові прогнозу дошкільники, як правило, беруть до уваги одиничні факти, які вони більшою мірою пригадують, ніж виділяють на основі аналізу ситуації.

2. Використання у якості підстав прогнозування залежностей між предметами та явищами доступно дошкільникам лише при безпосередньому сприйнятті ситуації.

3. Прогнози дошкільників є близькими щодо часової перспективи передбачуваних явищ. Тому для дітей часто виявляється несподіваним результат їхніх дій. Найбільш типовим є прогнозування результатів дій, що виконуються на даний момент.

4. Дошкільники схильні до прогнозування під впливом стимуляції з боку дорослих, оскільки прогнозування ще не стало для них життєво необхідною потребою [4].

Перелічені особливості розглядалися вченими, перш за все, в контексті пізнавальної діяльності, при цьому мовлення виступало лише як засіб мислення та не було спеціальним предметом аналізу, що обумовлює актуальність наукових розробок у цій галузі. Слід зазначити, що порівняльні дослідження дизонтогенетичних та онтогенетичних аспектів розвитку антиципації виступають як методологічний засіб, який дозволяє пов'язати певну патологію з дезорганізацією відповідного компонента досліджуваного процесу. Зіставлення психічних параметрів у нормі та патології сприяє кращому розумінню функціональної ролі тієї чи іншої ланки в загальному механізмі регуляції поведінкових актів.

На основі досліджень нейрофізіологічних складових антиципаційних здібностей доведено, що велике значення у прогностичній діяльності мають слабкість інтерференції, швидкість та точність орієнтовної реакції, збалансованість корково-підкоркових процесів, від яких залежить сформованість регулятивних механізмів діяльності (П.К.Анохін, М.О.Бернштейн, В.М.Русалов, Д.А.Ширяєв, Т.Ф.Базілевич та ін.).

У дошкільному віці триває розвиток аналізаторних систем; церебральні особливості дошкільників виступають як фізіологічна основа пізнавальної діяльності взагалі, та здатності до мовленнєво-мислительного прогнозування, зокрема.

Формування прогнозу в різних видах діяльності дошкільників з дитячим церебральним паралічем має специфічні особливості з огляду на складну ситуацію їх психічного розвитку. Рухові порушення, як правило, поєднуються з порушенням розвитку інтелектуальних, мовленнєвих, перцептивних та комунікативних функцій. Це обумовлює труднощі формування всіх без винятку рівнів антиципації, від найнижчого, субсенсорного, до вищого – мовленнєво-мислительного.

Недоліки мовлення у дітей з церебральним паралічем полягають у своєрідності звукової, граматичної та лексичної систем внаслідок органічного ураження мовленнєво-рухового аналізатора, порушення сенсомоторної сфери, особливостей загального психічного розвитку та умов виховання. Особливості мовленнєвого розвитку спричинюють труднощі навчання не тільки мови та читання, але й позначаються на засвоєнні знань з інших навчальних предметів. Уповільнене формування узгодженості рук та очей ускладнює процес оволодіння читанням і письмом: дітям важко утримувати поглядом рядок під час читання, навчатися писати елементи літер [3].

Діагностика та корекція різних боків мовленнєвого розвитку дітей з церебральним паралічем представлена в дослідженнях М.Б.Ейдінової, М.М.Малофєєва, О.М.Мастюкової, М.В.Іпполітової, К.О.Семенової, Л.Б.Халілової та ін. Зазначається, що органічне ураження мозку при ДЦП може по-різному впливати на утворення системних зв'язків, які визначають у них розвиток зв'язного мовлення.

В одних випадках порушується смисловий рівень організації зв'язного мовлення, що ґрунтується на логіці та здатності до послідовного викладення подій, правильного розгортання їх у часі.

В інших випадках страждає структурна повнота тексту. Недостатнє розуміння логіко-граматичних відношень обумовлює спрощеність, стереотипність мовлення, відмову від використання складних синтаксичних конструкцій.

Специфічним для ДЦП є порушення мотивів мовленнєвого висловлювання. Мотиваційний рівень виступає як один із компонентів внутрішньої структури мовленнєвої діяльності, значною мірою обумовлюючи її спрямованість. Специфіка захворювання при ДЦП часто зменшує потребу в мовленнєвому спілкуванні у цих дітей.

На розвитку зв'язного мовлення позначаються й особливості пізнавальної діяльності хворих дітей. Часто вони не можуть самостійно зробити висновки, встановити причинно-наслідкові зв'язки, абстрагуватися від конкретного факту.

В дослідженні М.М.Малофєєва вивчалися кількісні та якісні характеристики лексичного запасу у школярів на матеріалі застосування ними у спонтанному мовленні іменників і дієслів. Іменник є найбільш розповсюдженим у мовленнєвому використанні як у дітей з нормальним розвитком, так і хворих на церебральний параліч. На відміну від нього, дієслово є мовленнєвою проекцією оволодіння предметною діяльністю, що є цікавим при вивченні дітей з руховою патологією.

Експериментальні завдання передбачали дослідження обізнаності дітей з тією групою дієслів, які означають різні форми пересування в просторі та дієслів, які означають дії відомих дітям інструментів. Відібрані дієслова відносилися до проблемної частини рухового досвіду у хворих дітей. На думку М.М.Малофєєва, саме частота використання різних частин мови у відповідях досліджуваних є найбільш показовим, оскільки саме в цій галузі найбільш виразно виступає розбіжність між здоровими та хворими дітьми. Так, іменники та дієслова складають сумарно більш ніж 90% лексичного запасу, а інші частини мови зустрічаються набагато рідше. Відмічається, що високий відсоток використання дієслів є наслідком не їх широкого різноманіття, а результатом багаторазового повторення одних і тих самих слів. Недостатнє володіння дієсловом як однією з найважливіших граматичних категорій затримує розвиток предикативної (прогнозуючої) функції мовлення, на основі якої формується внутрішнє мовлення та вміння виражати власні думки в розгорнутому висловлюванні, з урахуванням часових перспектив. [3, с.211]

Результати попередніх експериментальних досліджень мовлення дітей з церебральним паралічем спонукають до розширення арсеналу методів виявлення та корекції їх мовленнєвої поведінки. Виходячи з вищезазначеного положення про те, що здатність до прогнозу є інтегральним показником будь-якої активності, ми обрали в якості предмету дослідження особливості суб'єктивного прогнозу в мовленнєвій діяльності дітей з церебральним паралічем.

Вперше поняття суб'єктивного прогнозу як ланки в механізмі сприйняття мовлення було введено С.Шенноном у зв'язку з експериментальним визначенням надмірності англійського тексту, яка означає можливість для його отримувача зменшувати невизначеність повідомлення. Це відбувається за рахунок прогнозу, який ґрунтується на знанні основних статистичних закономірностей структури тексту. Реальне використання цієї надмірності можливе лише тоді, коли суб'єкт достатньою мірою володіє мовленням, що дозволяє йому використовувати цю надмірність для прогнозу.

В подальших дослідженнях процесів прогнозування в мовленні суб'єктивний прогноз розглядається як феномен, що пов'язаний зі здатністю людини застосовувати дані її власного досвіду для прогнозу ситуації та переднастройки відповідних механізмів до мовленнєвої діяльності (Р.М.Фрумкіна, А.П.Василевич, П.Ф.Андрухович, Є.М.Герганов та ін.). В експериментальній фонетиці має місце феномен антиципації, що є наслідком переднастройки виконавчих артикуляторних органів до вимови наступного звуку. Г.Фанту належить термін «поточний активний прогноз», що являє собою комплекс складних операцій виявлення, порівняння та ідентифікації, що забезпечують поточне розпізнання мовлення людиною.

Р.М.Фрумкіною введено поняття ймовірного прогнозу в мовленнєвій поведінці, оскільки передбачення ситуації завжди ґрунтується на врахуванні певних ймовірнісних оцінок попередніх подій незалежно від їх усвідомленості індивідом. Дослідження прогнозування передбачає, що відомості, які використовуються як основа прогнозу (минулий досвід), отримують кількісні уявлення у вигляді набору ймовірнісних оцінок.

Отже, успішність формування прогнозу в мовленні безпосередньо пов'язана з частотою обізнаності з певними об'єктами у минулому досвіді індивіда. Цей показник для дитини з церебральним паралічем має особливе значення внаслідок недостатності такого досвіду. Саме досвід, що фіксується в пам'яті, сприяє формуванню ймовірних зв'язків між окремими подіями. Чим більший обсяг накопиченої інформації та ймовірність появи тих чи інших подій, тим вищою є не тільки адекватність та швидкість сприйняття окремих явищ навколишнього середовища, але й готовність до сприйняття їх певних послідовностей.

Від ймовірності мовленнєвих стимулів залежать параметри таких психологічних феноменів як ідентифікація, запам'ятовування, вгадування, асоціативні процеси. В результаті спеціальних досліджень доведено, що розбіжності між стимулами та ймовірностями їх застосування в минулому досліджуваних дозволяють із впевненістю прогнозувати розбіжність у реакціях досліджуваних на пред'явлення даних стимулів: якщо слово частіше зустрічається, то воно буде швидше заучуватися, розпізнаватися при менших порогах, на нього буде надано більше асоціацій [5].

Недостатність досвіду у дошкільників значною мірою обумовлює вікову специфіку якісно-кількісних характеристик прогностичної діяльності. При дитячому церебральному паралічі на неї накладається негативний вплив обмежувальних факторів як органічного, так і соціального характеру.

Метою експериментального вивчення процесів суб'єктивного прогнозу є з'ясування того, якою мірою організм здатний відображати в своїй пам'яті ймовірнісну структуру середовища та застосовувати ці якості для прогнозу майбутньої ситуації та відповідної екстраполяції своєї поведінки.

Кожен індивід має свій власний мовленнєвий досвід, який складається на основі мовленнєвої практики та має ймовірнісну структуру. Завдяки суб'єктивним уявленням про ймовірнісні елементи мовлення будується суб'єктивна модель ймовірнісної структури майбутньої мовленнєвої поведінки, що, в свою чергу, виступає передумовою формування суб'єктивного прогнозу та мовленнєвої діяльності взагалі. Адекватність прогнозу в цілому залежить від того, наскільки близькою є суб'єктивна модель ймовірнісної структури мовленнєвої ситуації до об'єктивно існуючої ймовірнісної структури ситуації.

При побудові моделі поведінки людини в ситуації вибору в умовах невизначеності вирізняють два аспекти: 1) вплив стимулу на сенсорну систему спостерігача; 2) фактор особистого ставлення спостерігача до процесу, що включає а) минулий досвід спостерігача; б) цілі спостерігача; в) його потреби, установки, мотиви [5].

На основі такого підходу визначається місце феномену суб'єктивного прогнозу у сприйнятті мовлення, що полягає у використанні апріорної інформації для прийняття оптимальних рішень.

Послідовність основних операцій мовленнєвого прогнозу може бути представлена у вигляді блок-схеми:

1) *Детектор*, який сприймає сенсорну інформацію та перекодує її у вибірку, тобто створену на основі ознак, які є корисними для вирішення певної задачі.

2) *Блок порівняння*, який спрямовує вибірку інформації про вхідний сигнал у блок «Пам'ять».

3) *Пам'ять*, де знаходиться вся інформація, накопичена на основі досвіду; у цій структурі відбувається вилучення еталонної інформації та зіставлення з нею вибіркової. У випадку тотожності певного сигналу з еталоном інформація передається на блок «Мотиватор».

4) *Мотиватор* оцінює корисність тих відповідей, для яких можуть бути застосовані відношення правдоподібності.

4) *Блок прийняття рішень* визначає критерій, який одночасно є функцією правдоподібності та корисності.

Таким чином, урахування ймовірнісного характеру прогнозованих подій передбачає як врахування усіх можливих фактів, умов, причин, які діють на прогнозоване явище, так і обґрунтований вибір альтернатив з їх сукупності.

Вивчення передумов формування здатності до мовленнєвого прогнозу відбувалося на основі I, II, III, IV субтестів Р.Амтхауера, спрямованих на вивчення рівня словесно-логічного мовлення. В дослідженні брали участь 27 7-річних дітей з церебральним паралічем та 24 їх здорових ровесників.

В процесі дослідження у хворих дітей виявився нерівномірний характер сформованості операцій, які є значущими для формування прогнозу в мовленні. Так, високі показники 1, 2 та 4 субтестів (виявлення обізнаності, сформованість логічної дії (класифікації), сформованість узагальнюючих понять) поєднувалися з набагато нижчими (а іноді й взагалі невиконанням) показниками 3 субтесту – на сформованість логічної дії „умовивід за аналогією”, який є найбільш показовим для застосування дитиною здатності до прогнозування на мовленнєво-мислительному рівні.

Для виконання завдань цього субтесту досліджуваний повинен вміти встановлювати логічні зв'язки та відношення між предметами, та, на основі цього – прогнозувати добір відповідного слова. Слід зазначити, що результати виконання завдань 1,2,4 субтестів хворими дітьми зі збереженим інтелектом суттєво не відрізнялися від їх виконання здоровими однолітками, але розбіжність між рівнем виконання завдань 3 субтесту виявилася набагато вищою у здорових дошкільників (75 %), у порівнянні з хворими (33 %), що вказує на більш низький стан сформованості логічної дії „умовивід за аналогією” у дітей з ДЦП.

Разом з тим ми фіксували збільшення числа правильних відповідей за цією методикою після того, як дитині пропонувалися допоміжні запитання. Це вказує на те що, з одного боку, завдання такого типу виявилися важкими для дітей (внаслідок певної стереотипності мислення та достатнього засвоєння програмового матеріалу в дошкільному закладі вони успішніше справлялися із знайомими завданнями). З іншого боку, цей факт свідчив про те, що здатність дитини до прогнозування підлягає формуючим впливам; стимулююча допомога актуалізувала „зону найближчого розвитку” у дітей з церебральним паралічем.

Показовим було виконання цієї серії завдань у Каті Л., 7 років, ДЦП, правосторонній геміпарез (лівопівкульовий дефект). Дівчинка добре впоралася із завданнями I та II субтестів. Після пред'явлення першої проби III субтесту дитині пропонувалося дібрати з п'яти слів, написаних під рискою, одне, яке б підходило до слова „Гвоздика” так, як слово „овоч” до слова „огірок”. Дівчинка не виконала це завдання, з наступними завданнями субтесту також не впоралася. Згідно психодіагностичним умовам отримує 0 балів, уточнюючі запитання не передбачені. Але вже після оцінювання виконання завдань ми намагалися використати цю ситуацію для з'ясування можливостей навчованості дитини на основі блок-схеми формування прогнозу. Представимо опис процедури психологічної допомоги, спрямованої на стимулювання роботи певних прогностичних блоків.

Завдання: огірок гвоздика

овоч бур'ян, роса, сад, квітка, земля

- Катя, ти добре виконала попередні завдання. Чому ж це для тебе виявилось складним?
- Такі, як попередні, ми робили з вихователькою, а це – ні. *(Така відповідь вказує на утруднення при сприйманні сенсорної інформації та перекодуванні її у вибірккову внаслідок недостатності попереднього досвіду).*
- Але ж ви вивчали і квіти, і овочі, і професії. *(Визначення ознак, які є корисними для вирішення певної задачі (активізація блоку «Детектор»), а також залучення Блоку порівняння, який спрямовує вибірккову інформацію про вхідний сигнал).*
- Як ти вважаєш, яку тему тобі спочатку слід пригадати? *(Залучення блоку «Пам'ять», тобто інформації, накопиченої на основі досвіду).*
- Овочі.
- Правильно. Що об'єднує слова «овоч» та «огірок»? *(Вилучення з блоку «Пам'ять» еталонної інформації).*
- Огірок – це і є овоч.
- Так, огірок відноситься до овочів. Тому слово «огірок» написано над рисою. А до чого відноситься гвоздика? *(Зіставлення вибіркової інформації з еталонною).*
- До квітів.
- Подивись, чи зустрічається це слово під рисою? *(перевіряється корисність тієї відповіді, для якої вже визначені відношення правдоподібності, залучається блок «Мотиватор»).*
- Так, зустрічається.
- Що це означає? *(Стимулювання Блоку прийняття рішень на основі формулювання висновку)*
- Що воно підходить до „гвоздики” .

За таким алгоритмом пропонувалося виконати наступні завдання, з якими дівчинка впоралася також з опорою на уточнюючі запитання за прогностичною блок-схемою.

Цей випадок є показовим з кількох боків. Перш за все, він ілюструє типові труднощі вербального мислення дітей з церебральним паралічем, особливо при лівопівкулевому дефекті, з недорозвитком вербальних функцій, які складають основу для формування прогнозу в мовленнєвій діяльності (рівень словесних узагальнень, словниковий запас, характер суджень). З іншого боку, він вказує на недостатню активність дітей з церебральним паралічем у пізнавальному процесі внаслідок нерозвинутості окремих прогностичних блоків та їх інтегральної діяльності. Зокрема, мотиваційна слабкість мовленнєвої діяльності обумовлює той факт, що, в більшості випадків, не зрозумівши, як потрібно виконувати завдання, не стикаючись раніше з аналогічними завданнями, хворі діти не звертаються по допомогу до педагога, не просять додаткових пояснень, а пасивно очікують. Можливості використання допомоги у даному випадку свідчать про те, що дошкільники з ДЦП не схильні до самостійного прогнозування діяльності, прояву інтуїції, яка, за визначенням В.О.Моляко, є прискореним синтезом конструктивних елементів задачі. Хвора дитина, більшою мірою, ніж здорова, потребує допомоги дорослого у вигляді аналітичного „розгортання” елементів, на яких ґрунтується цей синтез. Без такої допомоги та спеціального, поетапного навчання прогнозування діти виявляються здатні лише до формального відтворення матеріалу, який вони вивчали на заняттях з педагогом.

Результати дослідження вказують на необхідність впровадження нових стратегій вирішення завдань в програму дошкільної підготовки дітей з церебральним паралічем. Зокрема, як елемент розвиваючого навчання, доцільним є використання прогностичних задач в мовленнєвій діяльності дошкільників з опорою на блок-схему формування прогнозу. Проведене дослідження дозволяє зробити висновок про те, що, з одного боку, здатність до прогнозування може розглядатися як функція сенсоріки, мовлення, мислення, уяви, а з іншого – як результат актуалізації певних якостей психіки під впливом вимог діяльності, що допускає можливість її цілеспрямованого формування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Брушлинский А. В. Мышление и прогнозирование (логико-психологический анализ) / Брушлинский А. В. – М.: Мысль, 1979. – 230 с.
2. Ломов Б. Ф. Антиципация в структуре деятельности / Ломов Б. Ф., Сурков Е. Н. – М.: Наука, 1980. – 279 с.
3. Детский церебральный паралич: [хрестоматия / составители: Шипицына Л.М., Мамайчук И.И.] – СПб., Изд-во «Дидактика Плюс», – 2003. – 520 с.
4. Регуш Л. А. Психология прогнозирования: успехи в познании будущего / Регуш Л. А. – СПб.: Речь, 2003. – 351 с.
5. Прогноз в речевой деятельности / [Фрумкина Р. М., Василевич А. П., Андрукович П.Ф., Герганов Є. М.] – М.: Наука, 1974. – 239 с.